

ZÁDOR JUDIT

RÉGÉSZETI ADATOK A TÖRÖK KORI PESTRŐL

Pest, a virágzó középkori kereskedő város élete 1541–1686 között, a török elnyomás közel 150 éve alatt teljesen átalakult. A gazdag európai keresztény város fokozatosan mohamedán településsé vált.

Megváltozott a helység külső arculata. Eltűntek a gótikus és reneszánsz lakóházak, paloták, és a keresztény templomok égbenyúló tornyai. A 16–17. században készült metszeteken Pestet karcsú tornyos mecsetekkel, kupolás épületekkel, tipikus keleti városként ábrázolták. (1. kép)

A középkori utcarendszer a török uralom első évtizedeiben nem változott. Az 1547-ből származó összeírás még magyar utcanevekkel megnevezett lakóterületeket (mahallékat) sorolt fel. Később az utcák és terek új neveket kaptak, amelyekből ma még nagyon keveset azonosíthatunk. Ismeretlen az Ulama pasa mahalle, a Defterdar és a Gazanfer aga mahalle elhelyezkedése. Ugyanakkor azonosítható – a szűkebb kutatási területünkhöz tartozó – Hatvani utca mahalle, amely a Hatvani kapuhoz vezető – mai Kossuth Lajos – utcát, a Szolnoki utca mahalle a Szolnoki vagy Kecskeméti kaput, tehát a mai Kecskeméti utcát, a Szent Miklós utca mahalle pedig a jelenlegi Egyetem tér környékét jelölhette.¹

Az 1547-es összeírás szerint a városban lakó polgárcsaládok száma nem érte el még a kétszázat sem, ugyanakkor a 17. századra a polgárság létszáma jelentősen megnőtt.² Ekkor Pest lakosságának nagy részét mintegy 500–600 mohamedán és 200 rác katona család alkotta. Rajtuk kívül néhány mohamedán és zsidó kereskedő, továbbá keresztény magyar élt itt. Ezzel szemben a török helyőrség létszáma a 16. század közepére emelkedett meg jelentősen (1400–1700 fő), ugyanakkor a békésebb 17. század első felére pedig a harmadára csökkent.³

A bevándorló lakosság a városban talált elhagyott lakóházakba, palotákba egyszerűen beköltözött.

Az épületeket saját keleti szokásaik, ízlés világuk szerint átalakították, az ablakokat sárral betapasztották. Az utcákat árusító bódékkal leszűkítették, a házakhoz műhelyeket ragasztottak amint, ezt Gerlach István 1573-ban Pestről feljegyezte „ez egykor hatalmas kereskedőváros lehetett, mert számtalan benne az egyébként sötét és kellemetlen kalmársi-kátor”⁴

Amíg a város központjában a házak jelentős része kőből épült, addig a város szélén sárból tapasztott, vesszőfalú egyszerűbb lakóházak álltak. (2. kép)⁵

A város középső részén, – az egykori Szent Péter mahalle környékén – Budapest, V. kerület Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjében, fával bélelt, hamus betöltésű gödör került elő. A kétszer kétméteres tárolóból poháralakú kályhaszemek és edény töredékek – fogazott szélű talpastál, kis méretű fazék – jöttek napvilágra. (3., 4., 5. kép) A gödör közvetlen közelében kőépület maradványait, és egy kör alakú építmény részletét tártuk fel. A kerámia anyag alapján a lelőhely a 16. század második felére datálható.⁶

A Reáltanoda utca közelében, az egykori Szent Miklós utca (mahalle) környékén törökkori pince és egy élelmiszertároló maradványai láttak napvilágot.⁷ (6., 7., 8. kép)

A Károlyi-palota udvarának nyugati oldalán az újkori kőburkolat alatt pince felmenő falai kerültek elő. A helyiség építőanyaga közepes nagyságú mészkő. A kötőanyaga török szokás szerint agyag és föld, a falvastagsága 40–50 cm. Az oldalfalokról igen rossz állagú festett vakolat töredékek kerültek elő. Az épület alsó járószintje – a gyakori árvíz

⁴ VÖRÖS 1966. 35.

⁵ NAGY 1961 I. felmérési rajz.

⁶ A Budapest, V. kerület Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjében 2003. május–júniusában végzett szondázó kutatás régészeti anyaga jelenleg feldolgozás alatt van.

⁷ A Budapest, V. kerület Károlyi utca 16. számú épület – Károlyi Palota – udvarán 1997. októbertől és decembere között szondázó kutatást, 1998. júliustól októberig pedig régészeti feltárást végeztünk. ZÁDOR 2002. 351–355.

¹ FEKETE–NAGY 1975. 359.

² FEKETE 1944. 104.

³ HEGYI 1995. 91.; KÁROLYI–WELLMANN 1936. 142.

miatt – vízzáró vörössárga színű agyaggal volt letapasztva. Ezt egy észak–déli irányú beásás osztotta ketté, amelynek keleti falát három soros mészkőfallal erősítették meg. Az így kialakított üreg tároló gödörként szolgálhatott.

A pince betöltéséből nagy számú kerámia, vas szög, lószerszám, patkó töredék, állatcsont, nagymennyiségű égett, elszenesedett gerenda és cölöpmaradvány jött napvilágra. A leletanyag kiemelkedő darabja az a sárga alapon zöld és barna pöttyös mázas korsó, amely az égett törmelékből rendkívül töredékes állapotban került elő. A korsó nyugati import díszkerámia, amelynek több hasonló típusa ismert a budai Királyi Palotából (Téli kert, 58. gödör: kis pontokkal díszített csésze, Nyugati udvar (Gyilokjáró) Pince, 31. gödör: barna és zöld csíkos tálak). (9. kép) Az analógiák alapján az edénytípus importja az 1600-as évek elején megszűnt.⁸

A pince délnyugati sarkához élelmiszer tároló tartozott.⁹ (10–20. kép) A 185×140 cm oldal méretű 185 cm mélységű gödörből egy tipikus török háztartás kerámia anyaga került elő. A lelet együttes nagy része folyadéktartó edény. Megtalálható a korsók mindkét – kiöntőcsöves és kiöntőcső nélküli – típusa mázas és máz nélküli változatban. A gyűjtemény egyetlen ép állapotban előkerült darabja egy zöld mázas, tagolt peremű kiöntőcsöves korsó. Együtt jött elő egy formájában és típusában vele megegyező sárga mázas – kis törés hibás – korsóval.¹⁰

A két mázatlan, vörösre festett kiöntőcsöves, kihajló peremű korsó mellett, töredékes állapotban egy leszűkített nyakú szürke kiöntőcsöves darab is előkerült a tároló aljából.¹¹

A kiöntőcső nélküli, gömbölyű testű, hengeres nyakú korsók – mázasok és máz nélküliek – formára és méretre sokkal változatosabbak, mint a kiöntőcsöves típus. A leletegyüttes legtöbb darabja ebből az edényformából került elő.

Jellegzetesen török munka még egy zöld mázas füles kupa, és egy folytatott festésű, zöld csíkos talpastál. Ez a tároló legaljából növényi magvakkal telve került elő.

Két pohár alakú kályhaszem, mázas gyertyatartó töredék, és három birkafej tartozott még a török háztartási együttesbe. A lelet együttes része, de nem török munka egy belül zöld- és egy belül sárga mázas, kifelé hajló peremű, kis fülű fehér fazék, egy

szürke grafitos bécsi fazék és a legkülönlegesebb darab, egy galléros peremű korsó.

A gödör aljából rendkívül rossz állapotban került napvilágra egy füles bronz edényke. A gyűjtemény legreprezentatívabb darabja egy kis méretű, fehér üvegszállal díszített velencei üvegtál.¹²

A feltárt lelet együttes egy átlag 16. század végi 17. század eleji török háztartást reprezentál viszonylag kevés magyar illetve import anyaggal.

Az épület leégett, délkeleti falába ágyúgolyó ékelődött. A kerámia anyag kormeghatározása alapján feltételezzük, hogy a ház az 1602 és 1604 közötti ostrom és hadiesemények következtében pusztult el. 1602-ben Russwurm tábornok vezetésével megkezdtek Pest visszafoglalását. A sikeres ostrom következtében 1602–1603 között Pest a császári csapatok kezére került. Ugyanakkor a törökök Lala Mehmed pasa vezetésével állandó ágyútűz alatt tartották a várost. 1604. szeptemberére a közelgő tél előtt, a császári csapatok ereje elfogyott, és Pest feladására kényszerültek. A várost kiürítették, az erődítéseket szétrombolták és mindent felgyújtottak.¹³

A helység pusztulását jól érzékelteti Bocatius János kassai polgármester leírása, aki 1605-ben keserű szavakkal így fakadt ki: „Ó szegény Pest, melyet inkább Pestis-nek lehetne nevezni! Ott sincsen ép ház, mindnyája a földig lerombolva; – a kevés lakó söpredék és a nép alja”¹⁴

A 17. század első felének békés időszakára a városban visszaállt a viszonylag nyugodt polgári élet. A katonacsaládok, kereskedők és iparosok fő feladata a katonai helyőrség ellátása és kiszolgálása volt. Evlia Cselebi török világotutató leírása szerint Pestnek „összesen ezer köépületű, deszkazsindely fedelű, alacsonyabb-magasabb háza van. ...Van ugyan két gőzfürdője, de gőzfürdőre szükség nincs, mivel a tél zordonsága miatt valamennyi házban kályha van s fürdő módjára fűtött házak.”¹⁵

A város külső részein, az északi és déli szélein szerényebb sárral tapasztott, favázas házak álltak. Itt élhetett a lakosság szegényebb rétege, és ide telepítették a tűzveszélyes mesterségek műhelyeit.¹⁶

Pest déli végén, a Kecskeméti kapu és a Vízi kapu között, – a jelenlegi Bástya utca 1–11. számú telkeken – sárral tapasztott, fa vázas házmaradványok, és műhely részletek kerültek elő.¹⁷

⁸ Ezúttal szerenék köszönetet mondani Dr. Holl Imrénének a szíves segítségéért a díszkerámia meghatározásban. A kerámia típusról részletesebben I. Holl: Leletegyüttesek a budai palotából Abb. 52,1–3. (Sajtó alatt)

⁹ ZÁDOR 2003. 189.

¹⁰ KOVÁCS 1984. lelt. sz. 1,2,3,

¹¹ KOVÁCS 1984 38.

¹² ZÁDOR 2003.189.,190.

¹³ A hódoltságkori Pest történeti és régészeti összefoglalása: IRÁSNÉ MELIS 2002. 156.

¹⁴ RÓMER 1873. 88.

¹⁵ KARÁCSON 1908. 259.

¹⁶ FEKETE-NAGY 1975. 364.

¹⁷ Budapest, V. Bástya utca 1–11. számú telkeken 2000-ben szondázó feltárást, 2001-ben pedig régészeti kutatást végeztünk.

Az 1629/30-as összeírásban feltűnően nagy számban, 39 fővel szerepeltek a fegyverkovácsok: a „kalkandzsik”, feltehetően jelentős szerepet játszva a város katonai helyőrségének ellátásában.¹⁸

A Bástya utca 3. számú telken több kemencéből, kerek és négyszögletes gödörből álló kovácsműhelyt azonosítottunk. A műhely északi helyiségében egy vas izzítására szolgáló kemence került elő. A mai járószinttől 250 cm mélységben mutatkozó sötét égett folt bontásakor 140 cm széles, 160 cm hosszúságú, fabetéttel körbevett kemence látott napvilágot. (21–22. kép) A tűzhely északi oldalán, középen előkerült a – két oldalán 10 cm-es cölöpökre támaszkodó – 70 cm hosszú, 50 cm széles fújtató állványának helye. A kemence félkörösen hajló déli oldalát beépítették a műhely 40 cm vastag agyagfalába. A 3–4 cm vastag falemezzel körbevett tüzelőhely keleti oldalát ívszerűen rakott kövek borították. A nyugati oldalt átvágta a felette álló újkori épület alapfala. A kemence belsejében megtaláltuk a két vasrostély darabját. A tűzhely betöltése égett, faszenes, paticsos barna törmelék volt, amelyben vörösesbarna vasdarabok, vaspogácsák kerültek elő. A tűzteret 100 cm mélységben török kerámiadarabokkal, törött talpastállal, mázas tányér töredékekkel bélelték. A betapasztott cserepek feltehetően hővezető funkciót láttak el.

Különösen érdekes jelenség, hogy az égett, vasporos agyagos kemencefenékre kecske, birka szarvakat tapasztottak. Feltehetően a vas alacsony hőfokon való megmunkálásakor használták a szarvakból kiolvadó szarut. A különleges eljárás technológiai indokait jelenleg nem ismerjük, de elterjedtségét bizonyítja, Kecskeméti W. Péter 17. században írt ötvös könyvének a „Vassat vagy aczélt ecczenyi” című fejezetében olvasható idézet:¹⁹ „A körmöt égesd meg, törd meg, tölcs hurinát köziben, tedd egy cserépben, fedd éledetlen szénben, hadd füllyön magában fel.” Feltételezésünk szerint a szarvakat a körömhöz hasonlóan, a kovács művészség edzés eljárásához használták.

A kemencétől délre a kovács műhely újabb nagy tűzterű tüzelőhelyét tártuk fel. Az agyagfallal körbevett négyszögletes kemence a Bástya utca 3. számú épület déli oldalán, 190 cm mélységben került elő. A 170 cm oldalméretű, 50 cm magas földes, agyagos keretben 160 cm átmérőjű, kör alakú tűzhelyet bontottunk ki. Az égett betöltésből nagyszámú török kerámia töredék, és állatcsontokkal teli törmelék jött elő.

A kovács műhely több kisebb helyiségből állt,

melyeket 40–50 cm vastag agyagfal választott el egymástól. (23–24. kép) A kovács kemencétől nyugatra szabályos elhelyezkedési rendben, három kerek és két négyszögletes (105 cm és 140 cm átmérőjű) gödör került elő.

A helyiségeket elválasztó agyagfalban, középen a műhelyt fedő tető tartó szerkezetének egy darabját, – egy cölöpmaradványt – tártunk fel.

Szintén ipari célt szolgált az a kemence, – a kovács műhellyel szomszédos telken – melynek hamus tűzterét, és a felette lépcsőzetesen kialakított védőtető favázast tartószerkezetének több cölöpmaradványát tártuk fel.

A műhelyek közelében favázast lakóházak cölöplyuksora, többszörösen megújított agyagpadlós helyiségek láttak napvilágot. Az épületek betöltéséből török kerámia (kályhaszem, edénytöredékek), állatcsont, kevés fém és üvegtöredék került elő. A szerény háztartási eszközök közül kiemelkedett az, az ezüst női ékszer-töredék, amelyet az egyik vert falú épület agyagpadlójában találtunk. A filigrán körökkel körkörösén díszített gömbről, levélformájú díszek – eredetileg – több csoportja lógott le. Az ékszer feltehetően ruhára, fátyolra tűzték ki. (25. kép)

A síkságon elterülő Pestet hadászati, védelmi okból Mátyás király 1450–1470 között fallal vette körbe. A városfal hossza kb. 1,7 km volt. Szabályosan faragott, törtköves mészkövekből épült. Tetejét párták tagolták, melyek között befelé szűkülő lőrészek húzódtak. A városfal belső síkján gyilokjáró folyosó futott körbe, úgy hogy a védőket a fal mindenütt legalább derékig, a párták pedig teljesen eltakarták.

A Bástya utca és a Veres Pálné utca sarkán került napvilágra az a városfalra merőleges – három cölöpből álló – faszerkezet maradványa, amely feltehetően a gyilokjáróra felvezető lépcsőhöz tartozott. A városfaltól 50 cm-re került elő az 1. cölöplyuk. A 15–20 cm vastagságú cölöpnek megmaradt a famorzsalékos alja. A 2. cölöp maradványa az elsőől 120 cm-re, a 3. számú cölöplyuk pedig az előzőtől 130 cm-re északra jött elő. A faszerkezet alatt, a szürkésbarna talajból szürke törökkori kerámia töredékek kerültek elő. Tehát feltételezzük, hogy a feljáró a hódoltság idején épült. (26. kép)

A pesti városfal különlegessége, hogy nemcsak külső vizesárok övezte, hanem hadászati okból belső árkokból álló védelmi rendszer is körülvette.²⁰

Evlia Cselebi ostromleírásában olvashatjuk: „Ulama pasa a vár megrongált helyeit sorompókkal és tömésfölddel azonnal eltöltötte, belső felüle-

¹⁸ KÁROLYI–WELLMANN 1936.142

¹⁹ KECSKEMÉTI 1884. 299–300.

²⁰ IRÁSNÉ MELIS 2002. 160.

tén pedig nagy árkot ásott és harcra ismét készen állott.,²¹

Ezt bizonyítja a Bástya utca 9–11 számú telken két egymással párhuzamosan futó belső árok maradványa. A városfaltól öt méter távolságra északra, középkori és törökkori kerámiával, és állatcsonttal betöltött árok részletei kerültek elő. Az újkori beépítés miatt rendkívül megbolygatott területen nem sikerült pontosan megállapítani az ároknak sem a mélységét, sem pedig a teljes kiterjedését. Az első ároktól északra húzódó 4–4,5 méter széles második árok betöltéséből nagyszámú törökkori és újkori kerámia, fémtöredék és állatcsont került elő.

A 17. század második felére a tűzfegyverek technikai fejlődésével Pest stratégiai helyzete meg-

változott. Az ágyúkkal egyre nagyobb távolságra lehetett löni, így a városfal védelmi szerepe jelentősen lecsökkent, a város pedig védtelessé vált az ostromok során Budáról rázúduló golyókkal szemben. Egyre kevésbé tudott az iparos és kereskedő lakosságának kellő védelmet nyújtani, így megindult a városi élet hanyatlása.

Az 1684-es sikertelen, majd az 1686-os győzelmes Buda visszafoglalási ostromát a felégetett, lerombolt Pest teljes romhalmazzként érte meg.

Ezzel lezárult az egykor virágzó középkori, majd a keleti életformát átvevő mohamedán város életének jelentős korszaka. A 18. században meginduló gyors városfejlődés fokozatosan eltüntette a török világ szokásait és építészeti emlékeit.²²

IRODALOMJEGYZÉK

- | | |
|-----------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| FEKETE 1944 | FEKETE Lajos: Budapest a törökkorban In: Budapest története 3. Szerk. Szendy K. Bp., 1944. |
| FEKETE-NAGY 1975 | FEKETE Lajos - NAGY Lajos: Budapest története a törökkorban. In: Budapest története 2. Szerk. Gerevich L. Bp., 1975. |
| HEGYI 1995 | HEGYI Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. |
| IRÁSNÉ MELIS 2002 | IRÁSNÉ MELIS Katalin: Pest a török hódoltság idején. In.: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes I., Kovács Gy. Opuscula Hungarica 3. Bp., 2002. p. 151-162. |
| KARÁCSON 1908 | KARÁCSON Imre: Evlia Cselebi török világotutazó Magyarországi utazásai 1664-1666. In: Török-magyarkori történelmi emlékek Bp., 1908. |
| KÁROLYI-WELLMANN 1936 | KÁROLYI Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötven éves évfordulóra átdolgozta Wellmann I. Bp., 1936. |
| KECSKEMÉTI 1884 | KECSKEMÉTI W. Péter ötvöskönyve. ArchÉrt (1884), p. 201-392. |
| KOVÁCS 1984 | KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. Szolnok, 1984. |
| NAGY 1961 | NAGY Lajos: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM 14. (1961), p. 161-211. |
| RÓMER 1873 | RÓMER Flóris: A régi Pest. Bp., 1873. |
| VÖRÖS 1966 | VÖRÖS Károly: Török világ Pest-Budán nyugati utazók szemével Budapest 8. (1966), p. 34-37. |
| ZÁDOR 2002 | ZÁDOR Judit: Régészeti kutatás a Károlyi Palota udvarán Műemlékvédelem 6. (2002), p. 351-355. |
| ZÁDOR 2003 | ZÁDOR Judit: Velencei üvegtál a Károlyi Palota udvarán feltárt török tárolóból. BudRég 37. (2003), p. 189-196. |

²² A fotókat Bakos Margit, Hegyi Ferenc, a rajzokat Dittera Károly és Kuczogi Zsuzsanna készítette. A tárgyakat Hunyadi Ágnes, Józsa Júlia, Lészko Ildikó, Reményi Tamás és Tereiné Toronyi Szilvia restaurálta.

²¹ KARÁCSON 1908. 257.

ARCHAEOLOGICAL DATA FROM THE CITY OF PEST IN THE TURKISH PERIOD

The life of Pest, the flourishing mediaeval trading city was completely changed under the 150 years of Turkish occupation between 1541 and 1686. The rich European, Christian town was gradually transformed into a muslim settlement.

The outlook of the city became different. On woodcuts from 16th-17th centuries Pest was depicted as a typical eastern city with thin towery mosques and domes. The houses in the centre of the city were built of stone, and on the outskirts they were simpler, made from wattle and daub.

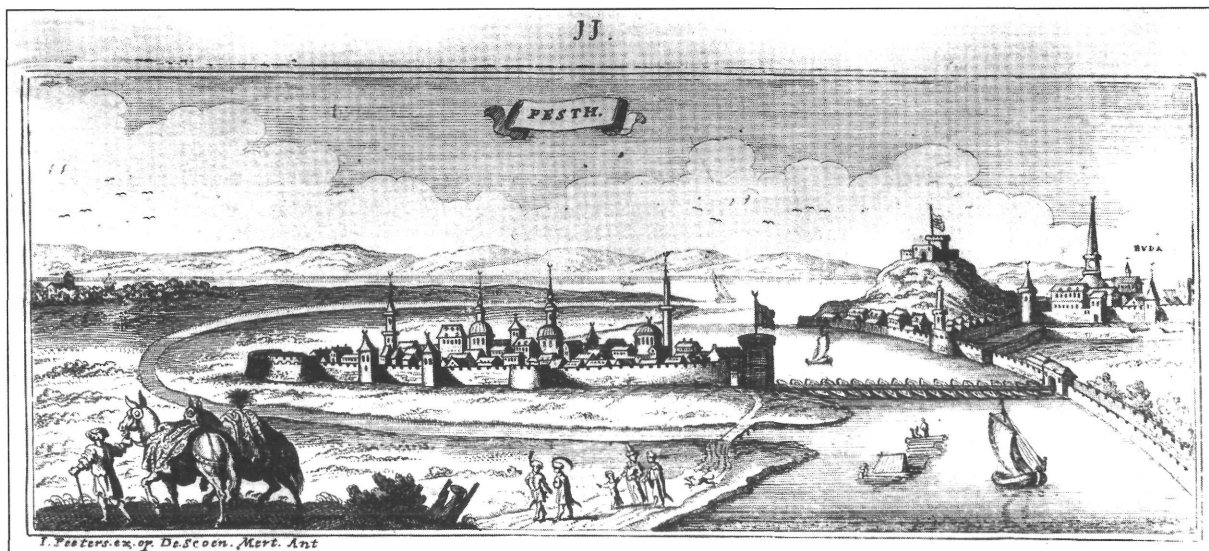
In the central part of the city, around the former St. Peter mahalle - in the cellar at 5 Reáltanoda Street Budapest - a pit lined in wood filled with ashley infilment was discovered. From the 2×2 ms store a great number fragments of pots came to light. Near the pit there were the remains of a stone building and a part of a round building were excavated. On the basis of the ceramics material the site can be dated to the second half of the 16th century.

Near Reáltanoda Street, in the neighbourhood of the former St Michael Street (*mahalle*), from the yard of 16 Károlyi Mihály Street a Turkish-period cellar and the remains of a store came to light.

The building material of the cellar was middle-size limestone. The binding - according to Turkish customs - was clay and soil, the walls were 40-50 cms thick. In the infilment of the room a great number of pottery, iron nails and pieces of harness were found.

There was a food-store attached to the southwestern corner of the cellar. From the pit with its 185×140 side and 185 cms depth pottery finds of a typical Turkish household were unearthed. The building and the store were destroyed due to siege between 1602 and 1604 and its military events.

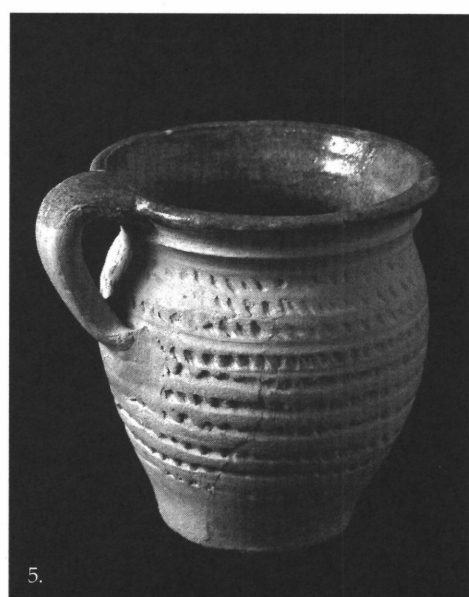
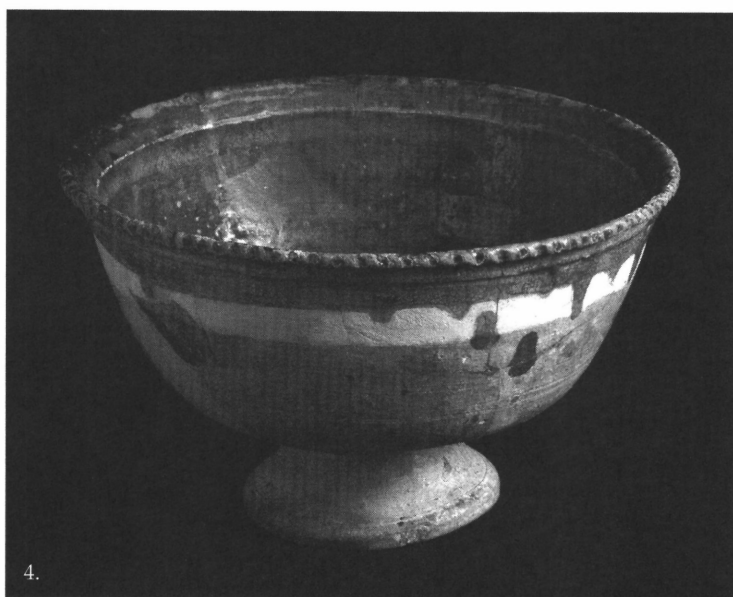
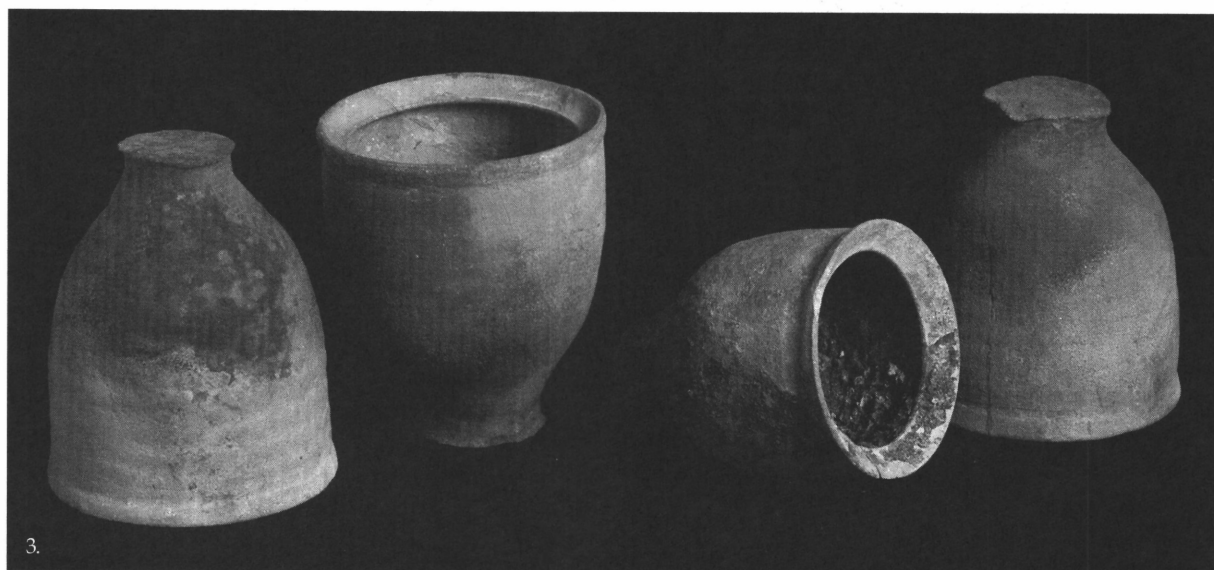
In the outer parts of Turkish period Pest wooden-framed, houses daubed on their northern and southern side were to be found. Poorer layers of society could have leaved here, and workshops used for activities that could easily cause fire were placed here. At 3 Bástya Street a blacksmith's workshop made up of several kilns, a round and a rectangular pits was identified. The unsuccessful recapture of Buda in 1864 and the successful one in 1686 was met by the burnt and devastated Pest, completely ruined. Thus, the once flourishing mediaeval period and the muslim period following eastern ways of the city came to end.



1. kép. Pest látképe a 17. század végén. (Peters Jacob)



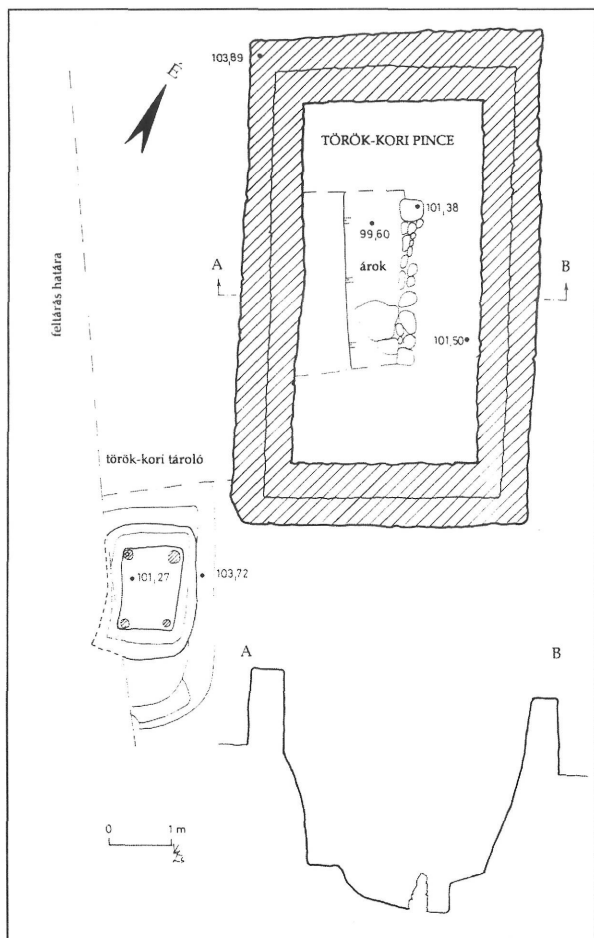
2. kép. Pest alaprajza (1688. évi összeírás alapján, Nagy Lajos nyomán). 1. Bp. V. Reáltanoda u. 5., 2. Bp. V. Károlyi M. u. 16. (Károlyi palota), 3. Bp. V. Bástya u. 1–11.



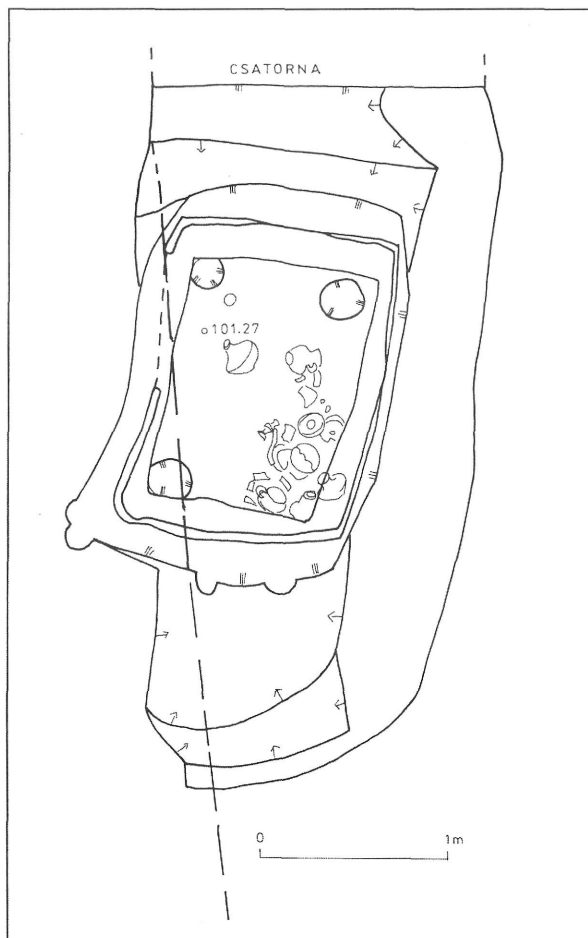
3-4-5. kép. Leletek a Bp. V. Reáltanoda utca 5. számú épület pincéjéből (kályhaszemek, edények).



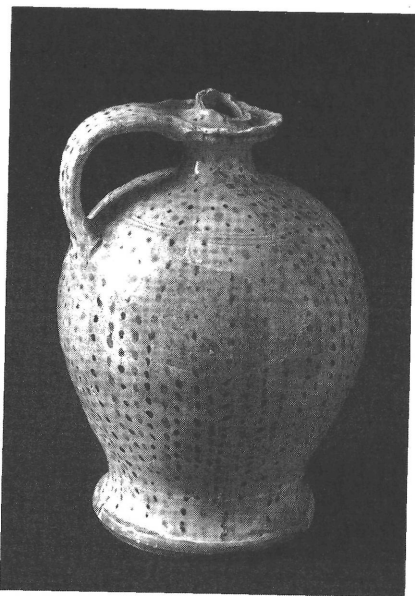
6. kép. A Károlyi Palota udvarán feltárt török pince.



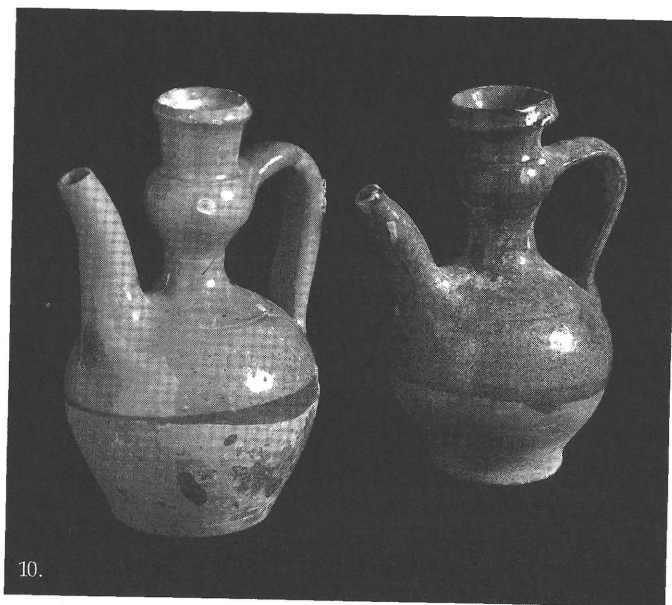
7. kép. A török kori pince és tároló.



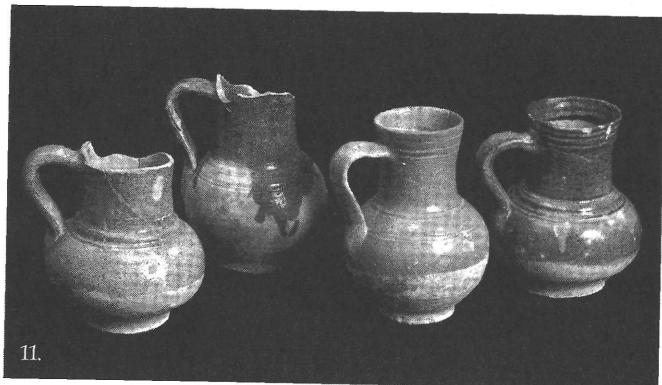
8. kép. Török tároló, alján az edénytöredékekkel.



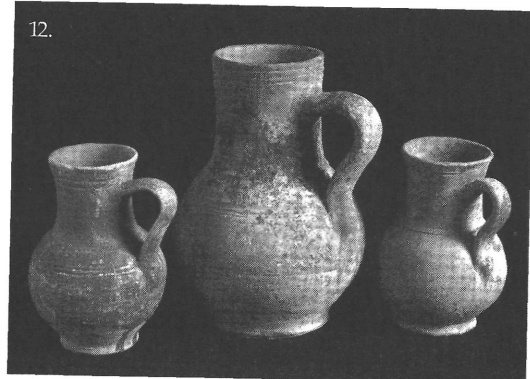
9. kép. Törökkori pötyyös mázas korsó



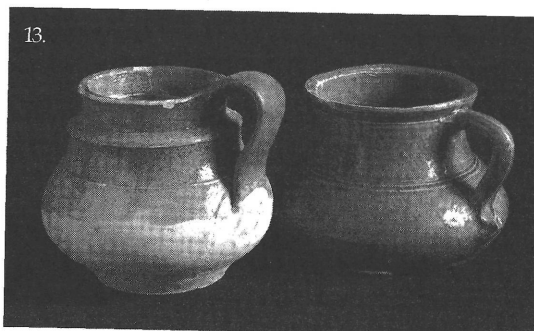
10.



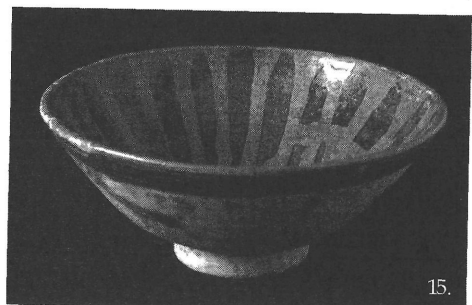
11.



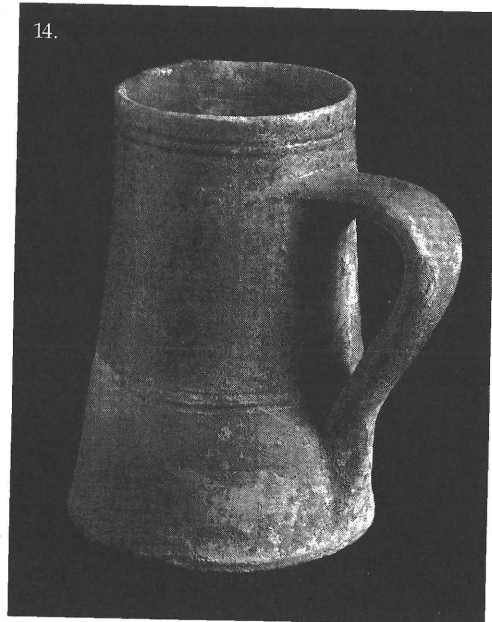
12.



13.



15.



14.

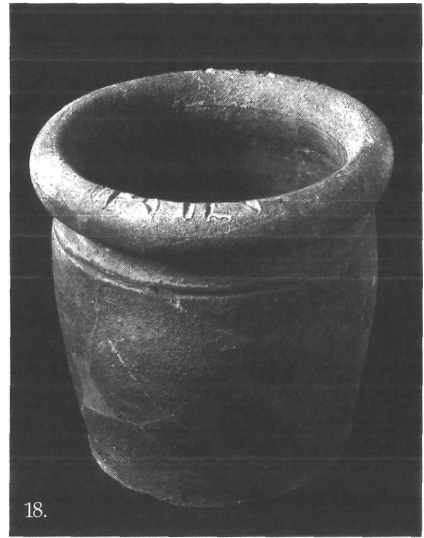
10-15. kép. Török háztartási kerámia a tárolóból



16. kép. Füles bronz edény

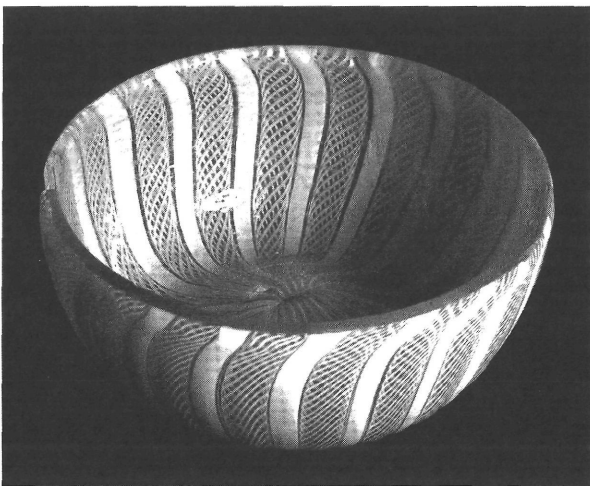


17.

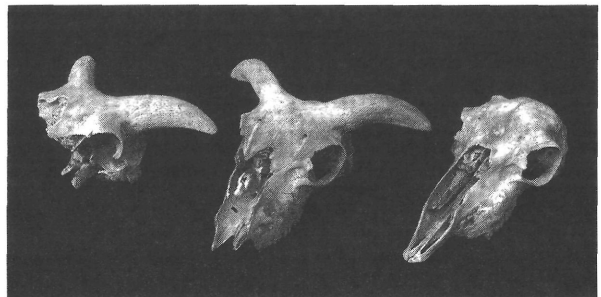


18.

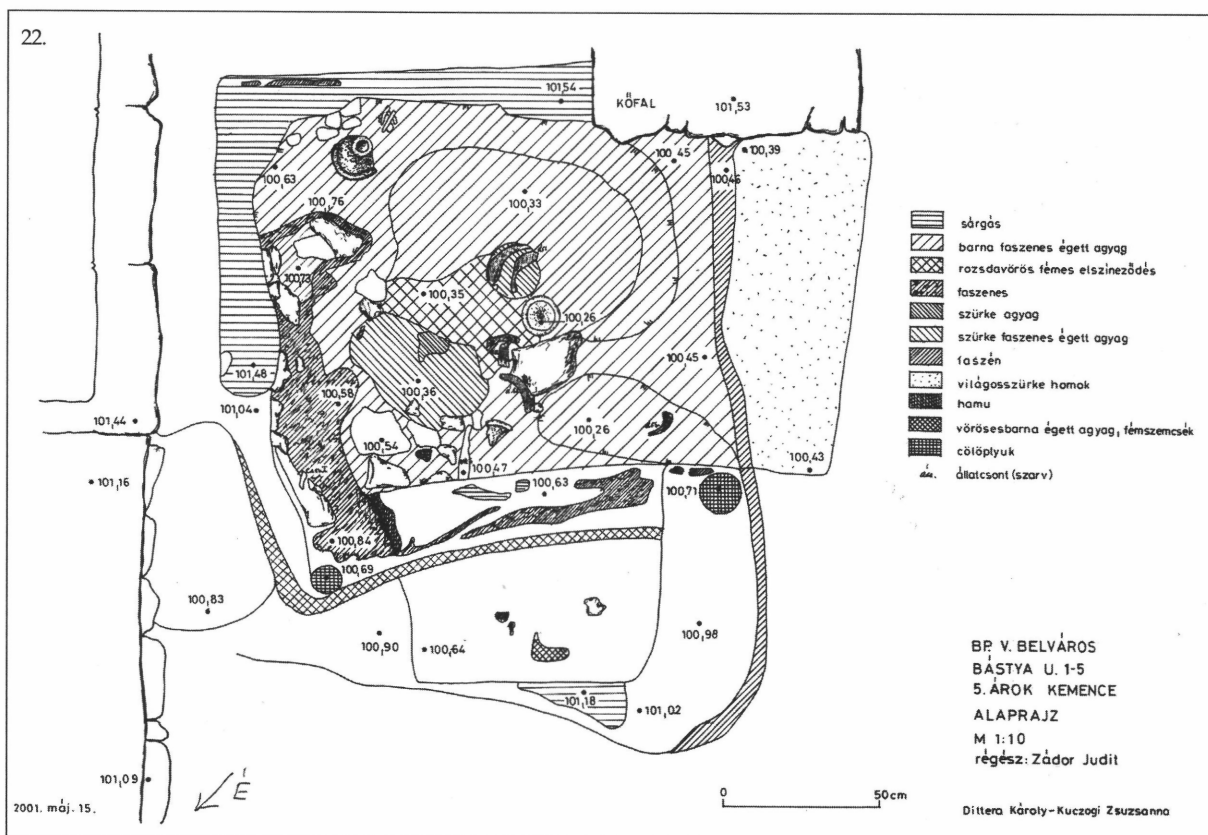
17–18. kép. Fazekak



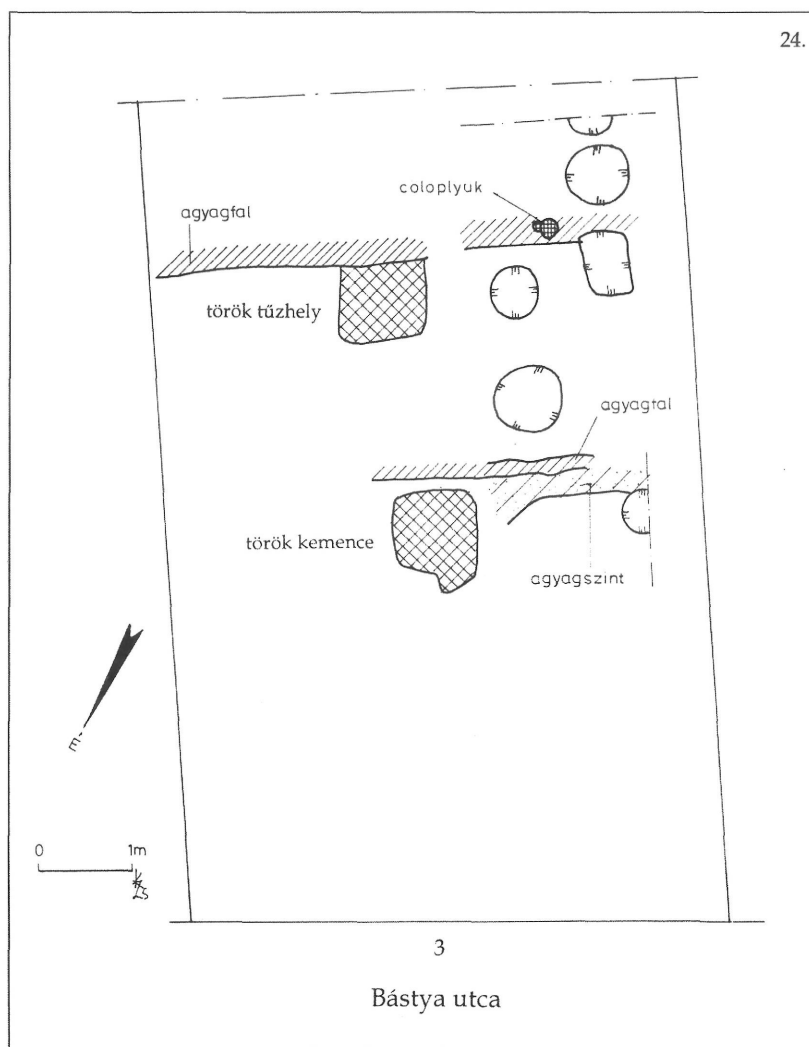
19. kép. Velencei tál



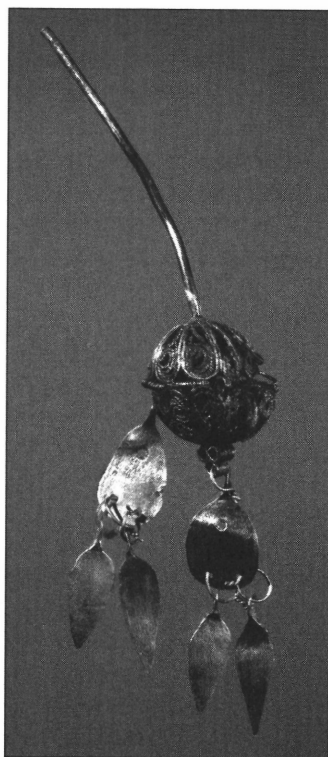
20. kép. Birkafejek a gödör aljából.



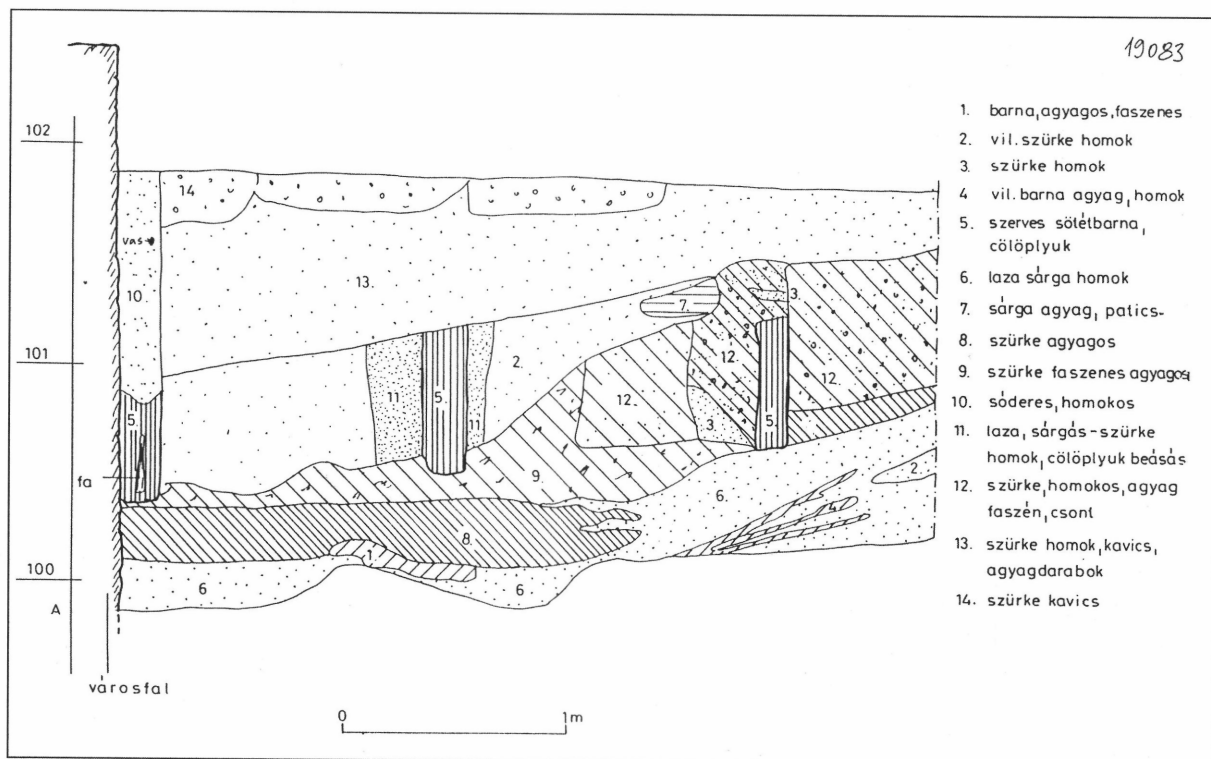
21-22. kép. Bp. V. Bástya utca 3. szám alatti kemence.



23–24. kép. Kovácsműhely.



25. kép. Női ezüst ékszer a Bástya utca 9-ből.



26. kép. Bp. V. kerület Bástya utca 1. szám. A városfalra merőleges faépítmény cölöpmaradványai.